

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15

DOI https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2024-6-1**Багрій Юрій Михайлович,**

аспірант кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0009-0003-6111-6066

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕПОХИ

Мета статті – висвітлення проблеми морально-етичних засад української правової традиції епохи Козаччини. Правове реформування, яке необхідне сучасній Україні, не може відбуватися без звернення до національної правової традиції, її ціннісно-сміслового наповнення, і найперше морально-етичного, бо мораль є універсальним регулятором суспільних відносин і одним з найважливіших чинників духовно-культурного становлення людини. Тому дослідження національної правової традиції в плані її морально-етичного змісту нині є актуальною науковою проблемою.

Методологія дослідження: в роботі застосовано комплексний принцип, використано низку підходів та методів: філософських, зокрема, юснатуралістичний, аксіологічний, екзистенціальний, герменевтичний – для дослідження права та моралі як духовно-культурних феноменів; спеціально-правового плану – історично-правовий для пояснення особливостей розвитку права в епоху Козаччини; загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, об'єктивності, теоретичного моделювання тощо.

Наукова новизна. Козацька держава, порівняно із Московією, реально розвивала право, його смисловий вимір в розмаїтих формах на юснатуралістичних засадах в той час, коли московити зосередили увагу на єдиній формі, якою був закон із довільним змістом. Козацьке право творилося як культурний феномен – на основі способу життя народу, на його ментальності, прихильності до правди-справедливості, людської гідності, спільного блага – цінності, що ніколи не випадали з поля зору громади, моральних принципів та смислів, релігійних цінностей і заповідей.

Висновки. Звичаєве право козацької епохи, будучи наповнене змістовно народною мораллю, і було юридизованою мораллю. Так само загальне право Козаччини, яке було одним із краєвих взірців європейського права, як і звичаєве право, було природним, творилося спільно, колективно, зі здорового глузду, совісті та права справедливості. Свідченням нерозривності права та морально-етичних цінностей та смислів є відомий нормативний акт того часу «Конституція Пилипа Орлика». Філософсько-правові погляди професорів КМА також є свідченням симбіозу права та моралі.

Ключові слова: право, природне право, правовий звичай, загальне право, юснатуралізм, морально-етичні засади, справедливість, добросовісність, спільне благо, здоровий глузд, людська гідність.

Bagriy Yu. M. Moral and ethical dimension of the Ukrainian legal tradition of the Cossack era

The purpose of the article is to highlight the issue of moral and ethical foundations of the Ukrainian legal tradition of the Cossack era. Legal reforms which are necessary for modern Ukraine cannot take place without reference to the national legal tradition, its value and meaning content, and above all, moral and ethical content, since morality is a universal regulator of social relations and one of the most important factors of spiritual and cultural formation of a person. Therefore, the study of the national legal tradition in terms of its moral and ethical content is an urgent scientific issue today.

Research methodology: the work applies a comprehensive principle and uses a number of approaches and methods: philosophical, in particular, legal naturalistic, axiological, existential, hermeneutical – to study law and morality as spiritual and cultural phenomena; special legal – historical and legal to explain the peculiarities of the development of law in the Cossack era; general scientific methods – analysis, synthesis, objectivity, theoretical modelling, etc.

Scientific novelty. The Cossack State, in comparison with Muscovy, actually developed law and its semantic dimension in various forms on a jus naturalistic basis, while Muscovites focused on a single form, which was a law with arbitrary content. Cossack law was created as a cultural phenomenon – based on the way of life of the people, their mentality, commitment to truth and justice, human dignity, and the common good – values that never lost sight of the community, moral principles and meanings, religious values and precepts.

Conclusions. The customary law of the Cossack era, being filled with folk morality, was a legalized morality. Similarly, the common law of the Cossacks, which was one of the best examples of European law, like the customary law, was natural, created jointly, collectively, out of common sense, conscience and the law of justice. The inseparability of law and moral and ethical values and meanings is evidenced by the well-known normative act of that time, the Constitution of Pylyp Orlyk. The philosophical and legal views of KMA professors are also evidence of the symbiosis of law and morality.

Key words: law, natural law, legal custom, common law, jusnaturalism, moral and ethical principles, justice, good faith, common good, common sense, human dignity.

Актуальність проблеми. Тема морально-етичного виміру української правової традиції не може не бути актуальною з огляду на наступні моменти: мораль загалом є універсальним регулятором суспільних відносин, формою буття загальнолюдських цінностей, тому ствердження її цінностей та принципів в усіх сферах людської діяльності, в т.ч у праві має бути завжди на часі; в українській правовій реальності в минулому, в тоталітарну епоху, моральний вимір був відсутній, в уже пострадянській Україні він був мінімальним, що найбільше позначилося на проблемі прав людини, тому необхідність в його ствердженні, розширенні та поглибленні є нагальним завданням для якісного реформування нашої правової сфери. Це, як відомо, і є її стрижневою проблемою. Правове реформування не може відбуватися без звернення до національної правової традиції, її ціннісно-сміслового наповнення, і найперше морально-етичного. Тому дослідження національної правової традиції в плані її морально-етичного змісту нині є актуальною науковою проблемою, бо цей матеріал є сенс враховувати в проведенні правових реформ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти зазначеної теми розроблялися такими українськими та зарубіжними авторами як: С. Бервено, Н. Бордун-Комар, М. Братасюк, В. Веклич, О. Винарчик, В. Градова, М. Грушевський, Ю. Гуцуляк, П. Захарченко, Ю. Лобода, Ю. Калиновський, М. Мірошниченко, О. Мурашин, О. Романченко, О. Шевченко, Е. Макінтайр, Х. Хвойницька та ін. [1–14]. Ці автори присвятили свою увагу питанням: співвідношення права та моралі як регуляторам суспільного буття, характерним рисам української правової традиції, її особливостям в різні історичні періоди розвитку, ціннісному виміру права, суті правового реформування в сучасній Україні, його засад, провідних напрямів тощо. Проте, дослідженню морально-етичного виміру права в козацьку епоху належної уваги ніким із дослідників приділено поки що не було, тому є сенс це питання в даній статті дослідити.

Мета дослідження: на підставі дослідження наукових джерел розкрити морально-правовий вимір української правової традиції козацької епохи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Козацька держава творилася в доволі складний і тривожний час. Польська експансія на українські землі посилювала формування національної самосвідомості в населення. Разом і з національною ідентифікацією відбувалося і посилення національної правової свідомості та ідентифікації. В правовому вимірі Козацька держава постала на відповідних правових засадах. На підґрунті чинності звичаєвого права, Магдебурзького права, Литовського Статуту, гетьманських правових актів складалося українське загальне право як сукупність правових норм, які набули характеру загальнонаціональних норм. Це були неписані норми звичаєвого права, що формувалися упродовж тривалого часу, якими регулювалися питання життєдіяльності держави в різних сферах: формування та діяльність військової адміністрації, порядок устрою війська, вчинення правосуддя, винесення покарання, регулювання відносин між представниками усіх соціальних верств населення держави тощо. Гетьманськими універсалами впорядковувалося питання права власності на маєтки, розподілу землеволодінь, проблема податків та повинностей, призначення на посади і т.п. (Hutsulyak Y.V., 2021; Shevtsova A., 2020). Міжнародні угоди, укладені гетьманом із главами інших держав, регулювали міжнародні відносини Козацької держави. Тобто, в Козацькій державі було створено плюралістичну систему джерел права, і це не викликає подиву з огляду на прихильність українців до демократичних засад співжиття [14–16].

Відповідно до ментальних особливостей та правової традиції, яка склалася в домодерну епоху, українці віддавали перевагу природному праву перед волею господаря як глави держави. Дослідники зазначають, що ця ситуація особливо підсилювалася в часи Козацької держави [6; 7; 10]. Цілком слушно науковці акцентують, що Козацька Україна була прихильною до тих форм права, які втілювали та захищали універсальні природно-правові цінності [7; 15; 16]. Це був правовий розвиток уже державного народу, який цілковито відрізнявся від регулятивної системи тогочасної Московської держави. Юрій Немирич в I пол. XVII ст. у трактаті «Роздуми про війну з Московитами» називає московську систему державного управління абсолютизмом і деспотією, яка не відрізняється від турецької [14].

Основою для обожнення влади стала концепція «Москва – Третій Рим», з її допомогою підтримувалося в підкореного населення почуття страху перед правителем і владою. Ідея святості монарха отримала тотальний вплив на всі сфери життя Московії: на державне управління, на історичну свідомість, поволі ствердився культ царя-самодержця, який став необхідною умовою московської релігійності [14]. «Європеїзація» російської культури, здійснювана Петром I, зміцнила обожнення царської влади, оскільки монарх проголосив себе імператором та главою церкви і сприймався ще більш наближеним до Бога [17]. Задовго до Петрівських часів у Московії було скасовано звичаєве право і регулювання суспільних відносин здійснювалося лише на засадах законодавства, яке втілювало волю монарха. Співвідношення права та його морально-етичних засад в таких умовах досліджувати щось немає сенсу: моралі та етики було стільки, скільки волів «подарувати» народові цар.

На тлі цієї ситуації Козацька держава, порівняно із Московією, реально розвивала право в розмаїтих формах, його смисловий вимір, в той час, коли московити зосередили увагу на формі, якою був закон із довільним змістом. Ми зазначили вище, що Козацька держава успадкувала українську юснатуралістичну традицію, яка склалася в домодерну епоху. Відомі дослідники цієї епохи підкреслюють, що для Козацької республіки, «конституцією» була «система неписаних законів, правових норм, звичаїв і моральних принципів, які мали також юридичну силу» [15; 16; 18, с. 186]. Інша дослідниця слушно стверджує, що: «Можна навіть узагальнити, що українському народові взагалі притаманний вічевий принцип широкого демократизму, визнання рівного права за кожним членом суспільства, що має своє коріння у природному праві» [14]. Отже парадигма природного права, яке апелює до людини, духовності, моралі, релігії, була основою правового розвитку чергової української державності. Досліджувана епоха була прикметною тим, що уже в період XVI–XVII ст. в українців склався спосіб життя, який був «...цілком європейським, що, по-перше, знайшло вираз у ставленні до права як вищої трансцендентної вартості; по-друге – у переконанні пріоритетності індивідуального буття над суспільним; по-третє – у поєднанні морального та політично-правового аспектів справедливості (курсив Ю.Б.); по-четверте – в організації господарського та адміністративного способів життя на основі самоврядності; по-п'яте – в утвердженні свободи визначальним означником особистості» [20, с. 83]. Це була епоха формування в тогочасній Україні людини ринкового типу, для якої особиста свобода ставала важливою цінністю, а особиста правда джерелом її прав, гідність та честь – фокусом її «я». Цьому, звісно, сприяв чинник самоврядності розвитку господарських відносин та адміністративних. Козацьке право творилося як культурний феномен – на основі способу життя народу, на його ментальності, прихильності до правди-справедливості, людської гідності, спільного блага – цінності, що ніколи не випадала з поля зору громади, моральних принципів та смислів, релігійних цінностей і заповідей.

Відомий дослідник зазначеної епохи О. Шевченко високо оцінив загальне право України, яке активно творилося народом і в епоху Козаччини, і успішно продовжувало виконувати свою людинотворчу та регулятивну місію. Цей автор пише наступне: «Загальне право України за своїми ознаками та внутрішнім змістом було одним із кращих зразків європейського права, було тотожним загальному праву англосаксонської правової системи» [22, с. 48–49]. Це було помічено ще у XIX ст. дослідниками діяльності «совісних судів», які намагалися запровадити в Російській імперії наприкінці XVII ст. Тоді одним із цих дослідників було наголошено, що у «совісних судів» джерелом права, яким вони керувалися, був специфічний мікс малоросійських та англійських норм, прикрашений деякими латинськими та італійськими афоризмами (Барац Г. «Нариси походження та поступового пізнішого скасування в Росії совісних судів і суду по совісті»). В українському загальному праві так, як і в англосаксонському, невід'ємною частиною було «право справедливості» [22, с. 49]. Звісно, як зазначає О. Шевченко, це поняття на початку процесу було в учасників суду різним, але після обговорення справи всі приходили до спільного змісту поняття справедливості, тобто, цей зміст творився колективно. І, що важливо, таке спільне продукування змісту справедливості впливало на застосування більш «гуманного і поблажливого покарання у порівнянні із видами покарань згідно норм звичаєвого права чи закону» [22, с. 49]. Зрозуміло, що це могло зробити суспільство із високою морально-етичною культурою, суспільство, яке не хотіло зайвого насильства, яке з повагою ставилося до людини, її гідності та життя. У період із другої пол. XVII ст., як зазначають наукові джерела, надмірні смертні вироки замінювалися більш гуманними покараннями, суди все більше замість застосування до злочинців кари, присуджують взяття на поруки окремими морально стійкими особами або ж громадами чи монастирями [9; 16; 19]. До речі, в другій пол. XVII ст. у тогочасній Україні сформувався і діяв інститут умовного покарання – це було можливим у суспільстві, в якому довіра до людини і повага до її гідності не були другорядними цінностями.

Подекуди звичаєве право, яке має здатність відставати від життя, не відповідати його реаліям, судді не застосовували, замінюючи його правом справедливості. Така ситуація спостерігалася в козацькій Україні після національно-визвольної війни Б. Хмельницького і соціальної революції того часу. Судді «...ігнорували норми звичаєвого права і, користуючись правом справедливості, совістю, здоровим глуздом, творили більш справедливі та гуманні норми, які ставали нормами загального права», – зазначає згаданий вище О. Шевченко [22, с. 49]. І все це можна пояснити ментальністю та високою моральною культурою українців, які воліли жити на засадах демократизму і гуманізму, розумінням необхідності мати спільні переконання та цінності тощо. Загальне право ініціюється в судовому процесі якимось одним учасником, потім стає переконанням всіх інших. Як і звичаєве право, воно є природним, твориться спільно зі здорового глузду, совісті та права справедливості. Чи це не взірць єдності права та моралі? – Це реально їх симбіоз, нерозривність, взаємозалежність, бо мораль стимулювала розвиток правового змісту, а правовий зміст зміцнював морально-етичні засади суспільного буття. До речі, норми загального права «домінували у всьому українському правовому полі» аж до другої третини XVIII ст. [22]. Їх застосовували усі українські суди: громадські, копні, міські, сотенні, полкові, і Генеральний Суд Гетьманщини [9; 11].

Свідченням нерозривності права та морально-етичних цінностей та смислів є відомий нормативний акт того часу «Конституція Пилипа Орлика». Уже в преамбулі згадується гетьман Іоанн Мазепа, який, «...поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових...», уклав союз із шведським королем [23, с. 119]. Цей смисловий ряд простежуємо в 2 пункті цього акту, де мовиться про протекторат України шведських королів: «...для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах» [23, с. 121]. У пункті 6 мовиться про «хвалебний і корисний спільному станові порядок», який «відправляють приватні та публічні Ради для спільного добра Вітчизни» [23, с. 123]. Тобто, такі моральні цінності як правда та спільне благо на користь Вітчизни являють собою підґрунтя для діяльності влади. Визволення від московської залежності автор називає «нашою праведною справою» [23, с. 120] – правда як моральна цінність, її відновлення, подолання несправедливості є основною спонукою до боротьби з Московією. Турбота про спільне благо Запорозької Січі, яку він має боронити, не дозволяти «ані фортець будувати, ані слобід осаджувати», і «зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську» [23, с. 123]. Тут уже прямо наголошено на зобов'язанні для глави держави. В 6 пункті «Конституції» підкреслюється, що до загальної Ради мають бути вибрані за гетьманською згодою «совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі» [23, с. 123]. Звернімо увагу на характеристики «совітників»: «старовинна» людина, отже, немолода, людина мудра, із добрим життєвим досвідом; людина «добророзумна» – не просто розумна, а з розумом, що творить добро; заслужена людина, тобто, заслуговує на повагу в інших людей, а це, як правило, люди, що своїми справами для спільної користі заслужили цю повагу. Тобто, мовиться про людей з відповідною морально-етичною культурою, здатними працювати для блага всіх. Всі ці радники, читаємо в пункті 6 «Конституції», «без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження, і, не дай, Боже, пагуби Вітчизни» [23, с. 123]. Який категоричний морально-етичний зміст закладений в ці декілька рядків!

Стосовно міжнародно-правової діяльності представників влади, то вони повинні відповіді на міжнародні листи «...освідомлювати, не утаюючи ніяких листових кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру» [23, с. 23]. Як бачимо, знову принцип гласності і служіння «загальному добру» виходять на передній план. У разі зауваження в діяльності гетьмана, чогось «супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим», кожний представник козацької влади зобов'язаний повідомити Раду «без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору» [23, с. 24–25]. Знову той же морально-етичний вимір, апелювання до гонору, обов'язку, гласності, публічності.

Можна продовжувати аналізувати пункти «Конституції Пилипа Орлика», але вже наведеного вище достатньо, щоб пересвідчитися, наскільки тогочасне право було невід'ємним від морально-етичних смислів та вимог.

Наскільки важливим чинником для правового розвитку тогочасної України були морально-етичні засади, можна простежити також, дослідивши природно-правові погляди професорів Києво-Могилянської академії того часу. На протипагу західноєвропейським мислителям XVII ст., які, стверджуючи

науковий раціоналізм, в поглядах на природне право, постійно ґрунтують його на особистій вигоді, корисності, прагматизмі (людина споживацького типу з її орієнтацією на ці цінності вже масово формувалася в новоєвропейську епоху), професори КМА ґрунтують природне право на морально-етичних смислах, загальнолюдських моральних цінностях та релігійних заповідях.

Традиційний розгляд справедливості в контексті моральних чеснот можна простежити у М. Козачинського, який досліджуючи справедливість, виділяє у своєму курсі етики окремих підрозділ, із підзаголовком «Право». Перерахувавши різні поділи права, він детально трактує неписане право, витоком якого є мовчазна згода народу, або ж право, схвалене вкоріненим, довготривалим звичаєм. Природне право для народів М. Козачинський поділяє на міжнародне писане і звичаєве неписане.

На його погляд, звичай, встановлений народом, чинний там, де нічого визначеного не встановлено Святим Письмом. Настанови старших поряд зі звичаєм також мають силу впливати на людські відносини. М. Козачинський зазначає, що: «Будь-який звичай може бути справедливим через природний закон» [21, с. 90–118], тим самим зближуючи природне і звичаєве право з його моральними цінностями. Наскільки значимою була мораль з її цінностями для тогочасного розуміння права, можна судити по трактуванню професором природного закону стосовно людини. Зокрема, М. Козачинський вважає, що він може проявлятися двома способами: з одного боку, це «природжений закон, який є ніщо інше, як сама розумна природа, оскільки має здатність судити, що по суті добре, а що по суті погане». З іншого боку, це «актуальне повеління совісті, яким нам визначаються головні принципи моралі без настанов» [21, с. 101]. Звернімо увагу, природне право – це «повеління совісті», яка визначає нам «принципи моралі», або ж «розумна природа», здатна відрізнити добре від поганого.

На відміну від західноєвропейських мислителів, які керуючись науковою раціональністю, все більше і більше звільняли вчення про природне право від релігійного змісту, професори Києво-Могилянської академії трактували його як прояв волі Творця, яка втілена в сукупності встановлених Ним норм поведінки, які люди пізнають і втілюють у природно-правових відносинах. Ці норми змістовно наповнені гуманістичним виміром, серед них – право на життя і його продовження, справедливість як віддавання кожному йому належного, право на повагу до людської гідності, розуміння совісті як внутрішнього судді, розуміння потреби спільного блага, поняття необхідної для задоволення потреб свободи тощо. Цими нормами наповнені Творцем серця людей і є природний закон. Людина інтуїтивно відчуває ці норми, всім своїм внутрішнім світом [14]. Як бачимо, тут присутня низка морально-етичних категорій та смислів: справедливість, совість як внутрішній суддя, повага до гідності, життя, необхідність спільного блага тощо.

Ще один професор Академії – Теофан Прокопович відомий своїми новаціями у викладанні філософського курсу, зокрема й розділу Етики, де професори могли трактувати природне право як справедливість, що є однією із моральних чеснот. Розділ його етики, на жаль, не зберігся повністю, проте його ідеї і практику викладання продовжили низка інших професорів КМА [14; 15].

Г. Кониський висвітлює природне право у розділі «Етики», що прикметно, коли характеризує моральну чесноту справедливості. Для нього природне право – це і є право справедливості. Він аналізує також здоровий глузд як притаманне всім людям чуття і усвідомлення правильності й хибності вчинків, морального блага, яке втілено в природному праві. В «Етиці» Георгія Кониського дано визначення здорового глузду, яким «називають добру й здорову думку, вільну від будь-якого уявлення, яка добре знає закони Бога і природи, і таку, що мудро судить про будь-яку справу із прописаних законів. Цим взагалі розрізняють моральні вчинки» [24, с. 438]. Загалом в творчості професорів КМА дуже добре простежується нерозривна єдність права та морально-етичного виміру тогочасного українського буття. Це продовження і розвиток традиції юридизованої моралі як духовно-культурного феномена.

Висновки та перспективи наступних досліджень. Підсумовуючи, можна зробити наступні узагальнення: епоха Козаччини ознаменована не лише відчутним економічно-соціальним та національно-політичним розвитком, що знайшло своє виразне втілення в національно-визвольній боротьбі українців, соціальній революції та творенні Козацької державності. Правовий розвиток Козаччини був також доволі успішним. Українська правова традиція в цих нових умовах розвивалася на юснатуралістичних засадах, що відобразилося в активному використанні звичаєвого права, українського загального права справедливості та філософсько-правових поглядах професорів КМА. Завдяки бароковому типу раціональності, властивому українській культурі того часу, на відміну від західноєвропейського наукового раціоналізму новоєвропейської епохи, українське право продовжувало розвиватися як юридизована мораль, тобто, як нерозривна єдність, тотожність права і моралі. Всі форми права, застосовувані

українцями того часу, змістовно було наповнені морально-етичними смислами та цінностями, такими як: правда, справедливість, повага до життя, людської гідності, честі, добросовісність, гуманність, служіння спільній справі, спільне благо, здоровий глузд тощо.

Правовий розвиток Козацької держави розвивався на засадах юснатурілізму, симбіозу права та морально-етичних засад, гласності та демократизму, на протипагу Московії, де самодержавна воля в ті часи, втілена у законі, вивищувалася над правом та народом.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень можуть бути: морально-етичні підвалини «Конституції Пилипа Орлика»; бароковий тип раціональності як чинник розвитку права Козацької держави; розвиток філософії права в КМА в епоху Козаччини.

Література

1. Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння. Дис. ... к. ю. н. : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2021. 247 с.
2. Братасюк М.Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції. Монографія / заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л. Київський ун-т права. К. : Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.
3. Веклич В.О. Норми права та норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації. *Публічне та приватне право*. 2019. №5. Т.1. С. 16–21.
4. Винарчик О.П. Злочин, покарання та судочинство за «Руською Правдою» Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення. (29–30 березня 2019). Міжнародна науково-практична конференція. Дніпро. 2019. 200 с. С. 11–15.
5. Бервено С., Романченко О. Співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2017. Вип. 23. С. 12–14.
6. Градова В.Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2013. 251 с. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/6/825/13423.html>
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Грушевський М. Історія України-Руси: в II Т. К. : Наукова думка, 1994. Т. 5 : Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.
8. Гуцуляк Ю.В. Природа як осередок розгортання правового змісту у суспільних відносинах: онтологічно-правовий контекст. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 94. С. 16–21. URL: [the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права](http://thejournalofeasterneuropeanlaw.com.ua/). 2021. № 94. (easternlaw.com.ua).
9. Захарченко П.П. Історія українського права. [Текст] : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
10. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Х. : Право, 2008. 288 с.
11. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнонотеретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. С. 87.
12. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі /пер. з англ. К. : Дух і літера, 2002. С. 3–9.
13. Мірошниченко М., Мурашин О. Методологічна роль локальних та загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем. / Братасюк М., Мурашин О., Темченко В. та ін. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства. К.: Вид-во Європейського ун-ту. 2013. 262 с. С. 173–197.
14. Хвойницька Х.М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція. Дис. ... к.ф.н. : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.
15. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM* (Республіка Польща). 2020. № 4 (32) vol. 2. С. 203–209.
16. Шевченко О.О., Вовк О.Й., Капелюшний В.П. та ін. Історія українського права. / За ред. О.О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.
17. Стратій Я. Ідеї природного права і суспільного договору на службі петровського абсолютизму («Правда волі монаршої» Теофана Прокоповича). Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура. К. : Критика. 2005. С. 128–150.
18. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. Київ, 1992. 287 с.
19. Карнаух Б. Взаємодія моралі та права у світлі проблеми екзистенції природного права. *Філософські обрії*. 2008. № 19. С. 250–260.
20. Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності. Львів: ТЗОВ «БІЗ-НЕС ШКОЛА УБС». 2018. 214 с.
21. Козачинський М. Конспект курсу лекцій «Філософія Арістотеліса», читаних 1743 року в Києво-Могилянській академії. *Політологічні читання. Українсько-канадський щоквартальник*. 1993. № 3. С. 90–118.

22. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX–XIX століть. Монографія. Київ, 2012. 200с.
23. Угода та Конституція Пилипа Орлика. Історія держави та права України. Хрестоматія. За ред. О.Шевченка. Київ: «Вентурі». 1996. С. 118–128.
24. Кониський Г. Філософські твори : у 2 т. / пер. з лат., упор., передм. та прим. М.В. Кашуби. К. : Наук. думка, 1990. Т. 1. 494 с.

References

1. Bordun-Komar, N.I. (2021). Zakhyst prav liudyny v Ukraini v konteksti osnovnykh typiv pravorozuminnia [Protection of human rights in Ukraine in the context of the main types of law understanding]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 247 p. [in Ukrainian].
2. Bratasiuk, M.G. (2014). Pryrodno-pravova paradyhma yak kontseptualna osnova suchasnoho pravovoho rozvytku [Natural Law Paradigm as a Conceptual Framework for Modern Legal Development]. *Doktrynalni zasady rozvytku derzhavy i prava: natsionalni ta mizhnarodni tendentsii*. Monohrafiia [Doctrinal principles of state and law development: national and international trends: monograph]. Edited by prof. Boshytskyi Y.L. Kyiv University of Law. K.: Lira-K Publishing House. 440 p. [in Ukrainian].
3. Veklych, V.O. (2019). Normy prava ta normy morali za suchasnykh umov: potentsial dlia rozvytku abo dehradatsii [Norms of law and norms of morality in modern conditions: potential for development or degradation]. *Publichne ta pryvatne pravo – Public and private law*. №5. T.1. Pp. 16–21 [in Ukrainian].
4. Vinarchyk, O.P. (2019). Zlochyn, pokarannia ta sudochynstvo za «Ruskoii Pravdoi» Mizhnarodne ta natsionalne zakonodavstvo: sposoby udoskonalennia [Crime, punishment and legal proceedings according to 'Ruska Pravda' International and national legislation: ways to improve]. (29–30 bereznia 2019). *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia – (29–30 March 2019). International scientific and practical conference*. Dnipro. 200 p. Pp. 11–15 [in Ukrainian].
5. Berveno, S., & Romanchenko, O. (2017). Spivvidnoshennia prava i morali v rehuliuванні suspilnykh vidnosyn na suchasnomu etapi [Correlation of law and morality in the regulation of social relations at the present stage]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Pravo» – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series 'Law'*. Issue 23. Pp. 12–14 [in Ukrainian].
6. Gradova, V.G. (2013). Ideia verkhovenstva prava v ukraïnskii pravovii tradytsii [The idea of the rule of law in the Ukrainian legal tradition]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 251 p. Retrieved from: <https://mydisser.com/en/catalog/view/6/825/13423.html> [in Ukrainian].
7. Hrushevsky, M. (1995). storiia Ukrainy-Rusy. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus'. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus']; in II vols. T.5: Suspilno-politychnyi ta tserkovnyi ustroi i vidnosyny v ukraïnsko-ruskykh zemliakh XIV–XVII vikiv – Socio-political and ecclesiastical system and relations in the Ukrainian-Russian lands of the XIU–XVIII centuries [in Ukrainian].
8. Hutsulyak, Y.V. (2021). Pryroda yak osередok rozghortannia pravovoho zmistu u suspilnykh vidnosynakh: ontolohichno-pravovyi kontekst [Nature as a centre of deployment of legal content in social relations: ontological and legal context]. *Zhurnal skhidnoevropeiskoho prava – Journal of East European Law*. № 94. Pp. 16–21. Retrieved from: the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. 2021. № 94. (easternlaw.com.ua) [in Ukrainian].
9. Zakharchenko, P.P. (2019). *Istoriiia ukraïnskoho prava [History of Ukrainian Law]*. [Text]: a textbook. Kyiv: Pub. House «Education of Ukraine». 436 p. [in Ukrainian].
10. Kalynovskyi, Y. (2008). *Pravosvidomist ukraïnskoho suspilstva: geneza ta suchasnist [Legal Consciousness of Ukrainian Society: Genesis and Modernity]*: a monograph. Kharkiv: Pravo. 2008. 288 p. [in Ukrainian].
11. Loboda, Yu.P. (2009). *Pravova tradytsiia ukraïnskoho narodu (Fenomen ta obiekht zahalnoteoretychnoho dyskursu) [Legal tradition of the Ukrainian people (Phenomenon and object of general theoretical discourse)]*. Lviv: Svit, P. 87 [in Ukrainian].
12. MacIntyre, E. (2002). *Pislia chesnoty: Doslidzhennia z teorii morali [After Virtue: Studies in the theory of morality]*. translated from English. Kyiv. Pp. 3–9 [in Ukrainian].
13. Miroshnychenko, M., & Murashyn, O. (2013). Metodolohichna rol lokalnykh ta zahalnykh pravovykh tradytsii u formuvanni pravovoho styliu yak kryteriiu typolohii pravovykh system [Methodological role of local and general legal traditions in the formation of legal style as a criterion for the typology of legal systems]. *Contamination of Rational and Irrational in the Methodology of Jurisprudence*. K.: Publishing House of the European University. 262 p. Pp. 173–197 [in Ukrainian].
14. Khvoynyska, Kh.M. (2013). Lehitymatsiia pryrodnoho prava v Ukraini ta yevropeiska yusnaturalistychna tradytsiia [Legitimation of natural law in Ukraine and the European legal naturalistic tradition] *Candidate's thesis*. Lviv. 199 p. [in Ukrainian].
15. Shevtsova, A. (2020). Vidrozhennia ta rozvytok natsionalnoi pravovoi tradytsii yak zasada pravovoho reformuvannia suchasnoi Ukrainy [Revival and development of the national legal tradition as a basis for legal reform in modern Ukraine]. *KELM (Republic of Poland)*. № 4 (32). vol. 2. Pp. 203–209 [in Ukrainian].

16. Shevchenko, O.O., Vovk, O.Y., & Kapelyushnyi, V.P. et al. (2001). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law]. Eds. O.O. Shevchenko. Kyiv: Orlan. 214 p. [in Ukrainian].
17. Stratii, J. (2005). *Idei pryrodnoho prava i suspilnoho dohovoru na sluzhbi petrovskoho absoliutyzmu («Pravda voli monarshoi» Teofana Prokopovycha)* [The Ideas of Natural Law and Social Contract in the Service of Peter's Absolutism (The Truth of the Monarch's Will by Theophan Prokopovych)]. *Ukraina XVII stolittia. Suspilstvo, filosofiiia – Ukraine of the XVI century. Society, philosophy. Culture. K.: Criticism*. Pp. 128–150 [in Ukrainian].
18. Nalyvaiko, D. (1992). *Kozatska khrystyianska respublika. Zaporizka Sich u zachidnoievropeiskyykh literaturnykh pam'iatkakh* [Cossack Christian Republic. Zaporozhian Sich in Western European literary monuments]. Kyiv. 287 p. [in Ukrainian].
19. Kharnaukh, B. (2008). *Vzaiemodiia morali ta prava u svitli problemy ekzystentsii pryrodnoho prava* [Interaction of morality and law in the light of the problem of the existence of natural law]. *Filosofski obrii – Philosophical horizons*. № 19. Pp. 250–260 [in Ukrainian].
20. Skrynnyk, M. (2018). *Istoryko-filosofskyi kontekst stanovlennia ukrainskoi identychnosti* [Historical and philosophical context of the formation of Ukrainian identity]. Lviv: LLC «BUSINESS SCHOOL UBS. 214 p. [in Ukrainian].
21. Kozachynsky, M. (1993). *Konspekt kursu lektsii «Filosofiiia Aristotelisa», chytanykh 1743 roku v Kyievo-Mohylianskii akademii* [Outline of the course of lectures 'Philosophy of Aristotle', delivered in 1743 at the Kyiv-Mohyla Academy]. *Politolohichni chytannia. Ukrainsko-kanadskyy shchokvartalnyk – Political science readings. Ukrainian-Canadian quarterly*. № 3. Pp. 90–118 [in Ukrainian].
22. Shevchenko, O.O. (2012). *Zvychaieve pravo Ukrainy IX–XIX stolit* [Customary law of Ukraine of the IX–XIX centuries]. Monograph. Kyiv. 200 p. [in Ukrainian].
23. *Uhoda ta Konstytutsiia Pylypa Orlyka. Istoriia derzhavy ta prava Ukrainy. Khrestomatiia (1996)* [The Agreement and the Constitution of Pylyp Orlyk. *History of the State and Law of Ukraine. Textbook*]. Edited by. O. Shevchenko. Kyiv: «Venturi». Pp. 118–128 [in Ukrainian].
24. Koninsky, G. (1990). *Filosofski tvory* [Philosophical works]: in 2 vols. in 2 volumes / trans. from Latin, emphasis, pred. and approx. M. V. Kashuby. K.: Nauk. dumka, Volume 1. 494 p. [in Ukrainian].